

Etička pitanja u istraživanjima s obiteljima: primjer smjernica¹

Valentina Kranželić*, Irma Kovčo Vukadin, Martina Ferić

Odsjek za poremećaje u ponašanju i Odsjek za kriminologiju,
Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Sažetak

Projekt Specifična obilježja obitelji u riziku: doprinos razvoju kompleksnih intervencija (FamResPlan) za cilj ima stjecanje novih spoznaja o obiteljima u riziku, posebno onih vezanih za koncepte otpornosti, spremnosti na promjenu i intervenciju te kvalitete života. Stjecanje novih spoznaja o roditeljstvu, obiteljskim odnosima nedvojbeno je korisno, ali i nemoguće bez istraživanja u obitelji i o obitelji (Roseneil, 2006.; Phoenix i Hollway, 2008.; Hämäläinen, Pirskanen i Rautio, 2011.). Takva su istraživanja vrlo složena i zahtjevna zbog brojnih aspekata, a posebice etičkih pitanja. Teme vezane uz obiteljske odnose spadaju u osjetljive budući da je riječ o privatnim i intimnim dijelovima života u obitelji koje se često doživljavaju kao nešto što je „sveto“, što se čuva unutar granica obitelji i ne dijeli s drugima (Fontes, 2004., 142; Smart, 2006., 155). Poželjna istraživačka praksa nalaže da polazni okvir etičkih normi proizlazi iz etičkih standarda i zakonskih okvira. U Hrvatskoj je takva istraživačka praksa regulirana brojim dokumentima. U ovom istraživanju, istraživački tim poštovat će smjernice iz etičkih kodeksa, te odredbe zakona. To znači da će se poštovati opća načela etičnosti istraživačkog postupka: važnost pune informiranosti o svrsi i postupcima provedbe istraživanja, autonomija ispitanika u odluci o sudjelovanju u istraživanju, povjerljivost podataka, zaštita dobrobiti sudionika te spoznajna korist istraživanja (Rimac i Ogresta, 2012.). Pažnja će se posvetiti i mogućim etičkim problemima specifičnim za provođenje kvantitativnog i kvalitativnog istraživanja sa svim članovima obitelji. Uz navedeno, istraživački tim će djelovati i u skladu sa, za potrebe projekta, razvijenim etičkim načelima, općim i specifičnim načelima relevantnim za temu i istraživački nacrt u okviru FamResPlan projekta, predstavljениm na kraju rada.

Ključne riječi: istraživanja s obiteljima, etička načela, etičke dileme, FamResPlan projekt

¹ Ovaj je rad sufinancirala Hrvatska zaklada za znanost projektom IP-2014-09-9515

* Autor za korespondenciju: Valentina Kranželić, Odsjek za poremećaje u ponašanju, Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, e-mail: vkranzel@gmail.com

Ethics in family research: example of guidelines²

Abstract

The Specific characteristics of families at risk: contribution to complex interventions planning projects (FamResPlan) goal is to gain insight and new knowledge on families at-risk, specifically within the frame of concepts as resilience, readiness for change and intervention and quality of life. New knowledge on parenting and family relations is undoubtedly useful, but impossible to gain without research in the family and about the family (Hämäläinen, Pirskanen & Rautio, 2011). Such studies are very complex and challenging due to numerous aspects, and especially ethical considerations. The family relations are a sensitive topic, since private and intimate details about family lives are dealt with, which are often perceived as "sacred", kept in the family and not shared with the others (Fontes, 2004, 142; Smart, 2006, 155). This project will start from known ethical principles, which will be completed according to specific ethical aspects of the research with families. Good research practice requires that the initial outline of ethical norms originates from ethical standards and the legal framework. In Croatia, such research practice is regulated by many documents. The research team will follow the guidelines laid down by the aforementioned Ethical Codes and legal provisions. General ethical principles of the research process will be followed: importance of full information provision on the objectives and study research procedures, autonomy of subjects in deciding on participation in the study, confidentiality of data, protection of the participants' well-being and benefit from the knowledge (Rimac & Ogresta, 2012). Attention will be paid to possible ethical issues, which are specific for quantitative and qualitative research. In addition, research team will conduct research according to, for purpose of this project, developed ethics guidelines, general and specific principles being relevant for research topic and research design of FamResPlan project, as presented at the end of this paper.

Key words: family research, ethics principles, ethic dilemmas, FamResPlan project

² This work has been supported in part by Croatian Science Foundation under the project IP-2014-09-9515

ETIČKA PITANJA U ISTRAŽIVANJIMA S OBITELJIMA: PRIMJER SMJERNICA

UVOD

Rad je dio projekta «Specifična obilježja obitelji u riziku: doprinos razvoju kompleksnih intervencija (FamResPlan)» i obrađuje temu etičkih načela i relevantnih etičkih pitanja koja se javljaju u istraživačkom procesu kada se radi o istraživanjima s obiteljima, specifično, obiteljima u riziku. Za potrebe projekta obitelj u riziku definirana je kao ona obitelj u kojoj se najmanje jedan njezin član nalazi u sustavu intervencija zbog problema u ponašanju, bez obzira na to radi li se o sustavu socijalne skrbi, pravosuđa, odgoja i obrazovanja i/ili mentalnog zdravlja, a najčešće u više njih istovremeno. Osnovni koncepti koji se u projektu istražuju odnose se na otpornost obitelji, spremnost obitelji i pojedinih članova na promjenu i intervenciju u kojoj se nalaze te kvaliteta života, a iz toga proizlazi i kako se radi o privatnim, često i ljudski intimnim, temama o kojima nije lako razmišljati, pa još i govoriti/pisati na upite/pitanja istraživača. Iz razloga osjetljivosti sudionika (obitelji u riziku, djeca i mladi u riziku itd.), teme (intimne, privatne teme, odnosi u obitelji) i metodologije istraživanja (istraživanje s cijelom obitelji, ponekad u domu sudionika) vrlo je važno pokloniti dostatnu pažnju etičkim načelima. Stoga je nastao ovaj rad u kojem su se pokušala obuhvatiti neka od važnih etičkih načela, relevantna za sudionike, istraživače, temu i metodologiju FamResPlan projekta, s napomenom da nema ponuđenih jednoznačnih odgovora, budući da oni često ovise o specifičnim situacijama i da je etika trajni proces koji zahtjeva trajno kritičko promišljanje i djelovanje cijelog istraživačkog tima uz vanjsku neovisnu podršku.

Istraživačka etika

Pitanja etike su vrlo razvijena u društveno – humanističkom području znanosti što je rezultat uočenih neetičnih postupanja i štetnih posljedica neetičnih istraživačkih nacrti i praksi. Na toj motivaciji razvijeni su temeljni etički principi za osmišljavanje istraživačkih nacrti i procedure za odobravanje provođenja istraživanja (etička povjerenstva) koje kao sudionike uključuju ljude. Brojne

struke u razvoju svojih etičkih kodeksa također uključuju i pitanje etike u provođenju istraživanja u specifičnim područjima ili sa specifičnim populacijama sudionika.

Osnovni principi na kojima su utemeljeni etički kodeksi različitih struka su sljedeći (Beauchamp i Childress, 1983; prema Koocher i Keith-Spiegel, 1990):

- autonomija – poštivanje prava na samo-određenje
- dobrobit – obveza članova profesije da pomažu drugima
- povjerljivost – neotkrivanje informacija dobivenih u kontekstu profesionalnog odnosa
- odanost – održavanje obećanja
- pravednost – pružanje pravednog i jednakog postupanja prema svima
- „nečinjenje štete“ – obveza poštivanja pravila „ne čini štetu“ – (eng. „do no harm“)
- privatnost - poštivanje osobnih odluka kada i koju informaciju dati o sebi
- istinitost/iskrenost

Etička pitanja su ključan element svakog dijela istraživačkog procesa – od definiranja istraživačkog problema do objavljivanja rezultata. Hesse-Biber i Leavy (2011) navode kako si istraživači kod osmišljavanja istraživanja moraju nužno postaviti najmanje sljedeća pitanja:

- Na kojim moralnim principima je utemeljeno istraživanje?
- Kako etička pitanja utječu na odabir istraživačkog problema?
- Kako etička pitanja utječu na samo provođenje istraživanja – istraživački nacrt, način uzorkovanja i slično?
- Koje su odgovornosti istraživača prema sudionicima? Npr. postoji li obaviješteni pristanak za sudjelovanje u istraživanju?
- Koje etičke dileme su moguće kod odlučivanja koje rezultate objaviti?
- Hoće li istraživanje biti od direktne koristi onima koji su sudjelovali u istraživanju?

Treba voditi računa o tome da se etički principi primjenjuju na sve koji na bilo koji način sudjeluju u istraživanju – članovi tima međusobno, istraživački tim prema drugim dionicima (službama, organizacijama, tzv. «čuvarima vrata», «vrtarima» (eng. *gatekeepers*)), istraživači prema

direktnim sudionicima istraživanja i slično. Tako neki dokumenti (primjerice Guidelines for research ethics in social sciences, law and humanities, 2006) navode nekoliko skupina pitanja u okviru sljedećih područja: etika u svjetlu ljudskih prava, etika u odnosu na pojedince, etika u odnosu na grupe i institucije te etika istraživačke zajednice.

Patton (2002; prema Hesse-Biber i Leavy, 2011) donosi ček-listu za provođenje etičkog istraživačkog projekta:

- Kako će se objasniti svrha istraživanja i metode koje će biti korištene u istraživanju na način koji je točan i razumljiv sudionicima?
- Zašto bi sudionici trebali sudjelovati u istraživanju?
- Na koji način će (ako će) provođenje ovog istraživanja izložiti sudionike riziku (psihološki, zakonski, politički ili neki drugi)?
- Koju razinu povjerljivosti je moguće zaista osigurati (ispoštovati)?
- Koji oblik obaviještenog pristanka (ako bilo koji) je neophodan za zaštitu istraživača i sudionika?
- Tko će imati pristup podacima? Za koje svrhe?
- Kako će provođenje istraživanja utjecati na istraživače i na sudionike?
- Tko će biti istraživačev povjerenik i savjetnik po pitanjima etike tijekom istraživanja?
- Koliko će se «daleko» ići u dobivanju podataka?
- Na kojim etičkim principima i filozofiji se temelji istraživanje i osigurava li se poštivanje i osjetljivost za sve sudionike istraživanja, bez obzira na eventualne zakonske obveze?

Uz opće etičke smjernice/principe generalno prihvaćene u društvenim istraživanjima, postoje etičke smjernice za istraživanje pojedinih tema - primjerice nasilja u obitelji (WHO, 2001), nasilja nad djecom (Rimac i Ogresta, 2012, Morris i sur., 2012) i druge teme, ali i načina istraživanja – primjerice etika u okviru kvalitativnih istraživanja smatra se posebnim izazovom (Koller-Trbović i Žižak, 2008, Čorkalo Biruški, 2014).

Prema Čorkalo Biruški (2014) kvalitativna istraživanja razlikuju se od kvantitativnih u najmanje tri aspekta:

1. uglavnom se odvijaju u prirodnoj okolini sudionika, na nju mogu izravno utjecati, pa je i promijeniti;
2. kvalitativna istraživanja uglavnom uključuju dijeljenje i/ili opažanje osobnih iskustava ljudi, koje se događa u intenzivnoj interakciji istraživača i sudionika, pa je mogući utjecaj istraživačke subjektivnosti daleko veći;
3. subjektivnošću impregnirana istraživačka situacija koja uvijek ima posljedice i za valjanost istraživanja, postavlja pred istraživače specifične etičke izazove od kojih mnogi nisu tipični, pa čak ni relevantni za kvantitativna istraživanja.

U okviru kvalitativnih istraživanja posebno se ističe važnost prepoznavanja značaja konteksta i dijeljenih interakcija između istraživača i istraživanih u konstruiranju značenja (Grbich, 2004, prema Dockett i sur., 2009). Naime, prisustvo istraživača mijenja specifični kontekst i stvara jedan oblik intervencije koja utječe na ishod istraživanja. Wiles i suradnici (2004) istraživali su perspektivu istraživača kvalitativnih istraživanja o etici, posebno o obaviještenom pristanku u istraživanjima s djecom i mladima. Iz tog istraživanja proizašao je zaključak kako postoji niz izazova kada se istražuje kvalitativnom metodologijom što je dodatno potvrdilo postojanje niza etičkih dilema u istraživanjima – bez obzira na to tko su sudionici i koliko oni sami znaju o istraživanjima i metodologiji. Iz navedenog razloga u tekstu koji slijedi pažnja će na prikladan način biti posvećena i kvalitativnim i kvantitativnim istraživanjima.

Powell i suradnici (2012) upućuju na shvaćanje etike u istraživanjima kao rasprave o dilemama, a ne kao niz jednoznačnih pravila/koraka/principa za provođenje istraživanja. Iako ističu nedostatak mehanizama reguliranja i praćenja poštivanja etičkih principa u istraživačkom radu, jasno određuju povezanost istraživačke metodologije i istraživačke etike te navode «loše istraživanje je loša etika» (eng. «*bad science is bad ethics*»). Važno je također i odlučiti je li istraživačko pitanje uopće vrijedno postaviti i predstavljaju li istraživačke metode učinkovit način dolaženja do odgovora na ta istraživačka pitanja (Alderson, 1995; Thomas and O’Kane, 1998 prema Powell i sur., 2012). Etiku koja prati istraživački nacrt od postavljanja do objave rezultata neki istraživači (Boddy, 2014) nazivaju «unakrsnom etikom».

Istraživanja s obiteljima

Obitelj istovremeno čine određeni broj, posebnim obilježjima i statusima povezanih, pojedina te odnosi među njima. Obitelj je stoga složen i dinamičan sustav. Upravo je to razlog kompleksnosti istraživanja u obitelji, s obitelji i o obitelji.

Istraživanja u obitelji svakako predstavljaju osjetljiva istraživanja. Lee (1993, prema Hämäläinen i sur., 2011) definira osjetljiva istraživanja kao „istraživanja koja potencijalno predstavljaju značajnu prijetnju za one koji su uključeni“. Govorenje drugoj osobi o intimnim ili privatnim aspektima vlastitog života može biti teško. Hydén (2008, prema Hämäläinen i sur, 2011) naglašava da je osjetljivi događaj nešto što osoba doživljava i da je osjetljiva tema nešto što se pojavi u raspravi i o čemu se razgovara. U ovom smislu se istraživač često referira na teme koje su teške za ljude koji su ih doživjeli, npr. pitanja o situacijama u kojima su osobe bile posramljene ili su osobe bile povrijeđene ili duboko osobna iskustva poput traume, smrti, bolesti, nasilja, seksualnog zlostavljanja, samoubojstva i teškog gubitka. Članovi obitelji mogu brojna pitanja i iskustva smatrati obiteljskim «stvarima» o kojima se ne govori „strancima“. To na neki način predstavlja i način očuvanja kohezije obitelji i očuvanja obiteljskih granica. Istraživači obitelji moraju pregovarati o vlastitom prisustvu u obiteljskom okruženju i trebaju istovremeno balansirati svoju ulogu između prihvatljive prakse društvenih istraživanja i ugodne interakcije s članovima obitelji (Jordan, 2006).

Postoji niz istraživanja obitelji koja istražuju obitelji u riziku ili tzv. ranjive obitelji (*eng. disadvantaged, at-risk, vulnerable*). Postoji mnogo definicija ovih termina. Primjerice, u provedenom istraživanju Docketta i suradnika (2009) je korišten termin obitelji s „kompleksnim potrebama za podrškom“³ koje Odjel za usluge u zajednici⁴ definira kao one koje doživljavaju najmanje jedno od sljedećih iskustava: obiteljsko nasilje, roditeljska zlouporaba sredstava ovisnosti (droge i alkohol), problemi mentalnog zdravlja roditelja, nedostatak proširene obitelji ili socijalne podrške, roditelji sa značajnim poteškoćama učenja ili intelektualnim smetnjama i/ili problemi s dječjim ponašanjem. Ranjivost osobito može proizići iz socijalno-ekonomskog, socijalno-kulturalnog, obrazovnog i drugih statusa obitelji (Hernández, 2013, Boddy, 2015) što je važno imati na umu u svakoj fazi istraživanja. U tom kontekstu neki autori (Powell i sur., 2012) spominju perspektivu većinske kulture/zajednice (*eng. majority world context*) koje istraživači trebaju biti svjesni kad rade s posebno ranjivim skupinama (npr. imigranti, emigranti i izbjeglice).

³ complex support needs

⁴ New South Wales Department of Community Services, Australia

Margolin i suradnici (2005) navode kako u provođenju psihosocijalnih istraživanja s parovima i obiteljima postoje dva međusobno povezana cilja o kojima treba voditi računa: zaštita dobrobiti sudionika istraživanja i produciranje znanstveno valjanog istraživanja. Također naglašavaju kako sva etička pitanja treba dobro procijeniti u odnosu na obitelj kao cjelinu, ali i u odnosu na svakog pojedinog člana obitelji koji sudjeluje u istraživanju (kao i one koji ne sudjeluju), što predstavlja dodatan izazov za istraživače.

Provođenje istraživanja u koja su uključena i djeca

O etičkim pitanjima u provođenju istraživanja s djecom postoji mnogo literature, ovdje je dan samo kratki osvrt na specifičnost istraživanja s obiteljima, u kojima su djeca kao članovi obitelji izravni sudionici istraživanja.

Koocher i Keith-Spiegel (1990) navode neka pitanja o kojima treba posebno voditi računa u provođenju istraživanja s djecom:

- Prihvatljivost provođenja istraživanja s djecom, čak i kada roditelji daju pristanak (postavljaju pitanje jesu li djeca „društveno dobro“);
- Kompetentnost istraživača – svi istraživači koji provode istraživanja s djecom trebaju biti kompetentni u istraživačkoj metodologiji, statistici, razvojnoj psihologiji, obiteljskim istraživanjima (*eng. family studies*) i mentalnom zdravlju djece/adolescenata. Kao dodatni argument navode pravilo istraživača životinja: upoznaj dobro svoju istraživačku vrstu (*eng. „know your species thoroughly“*);
- Vrijednosti i pristranost istraživača;
- Kvaliteta istraživačkog nacrtu sama po sebi predstavlja jedno etičko pitanje (interpretabilnost podataka, veliki rizik pogrešnog predstavljanja rezultata, beskorisnost ili nepotrebljivost podataka);
- Prisila na sudjelovanje (posebno suptilna prisila) – npr. djeca ne žele sudjelovati, a roditelji su dali pristanak; pristanak zbog autoriteta istraživača; pristanak zbog obećanja besplatne procjene nekog djetetovog problema i sl.;

- Povjerljivost podataka koje daju djeca u odnosu na roditelje (posebno kada oni daju pristanak za sudjelovanje).

U istraživanjima koja uključuju djecu istraživači nailaze na različita pitanja koja spadaju u „mikro-etiku“ istraživanja ili svakodnevne „etički važne momente“ te time upućuju na trajno i konstantno donošenje etičkih odluka. U tim svakodnevnim situacijama prepoznaje se izazov osobito tamo gdje nema jasnih smjernica i mehanizama podrške (Graham, Powell i Taylor, 2015).

Budući da se ovaj rad i projekt iz kojeg je proizašao bave etikom u istraživanjima s obiteljima, veći naglasak u razradi etičkih načela bit će stavljen na obiteljsku razinu, dok će se o ulozi i pravima djece u istraživanju s obitelji govoriti kada je to značajno zbog njihove dobi i drugih značajki, a iz razloga posebne brige i zaštite njihove dobrobiti. Etički kodeks u istraživanjima s djecom (Kolesarić i Ajduković, 2003) nudi okvire postupanja istraživača u situacijama kada su sudionici djeca i maloljetnici te je nezaobilazan okvir za postupanje i istraživačkog tima FamResPlan projekta. Ono što predstavlja izazov istraživačkom timu je obiteljska perspektiva i etička pitanja i dileme koje iz toga proizlaze, te će tome biti posvećeno više prostora u ovom radu.

Etika istraživačkog tima

Uspostavljanje „etike istraživačkog tima“ važno je u svim istraživanjima i ono pretpostavlja uspostavljanje zajedničkog razumijevanja etičke dimenzije svih dijelova istraživanja (Docket i sur., 2009). Ovo pitanje je naročito značajno kod provođenja kvalitativnih istraživanja s obzirom na to da su istraživački timovi često interdisciplinarni i svaki istraživač, osim toga, donosi i vlastito razumijevanje etičkih principa i vlastito prethodno istraživačko iskustvo. Iz tog razloga je važno dogovoriti, za početak, osnovnu terminologiju koja se koristi u istraživanju i ulogu istraživačkog tima. Neki projekti/istraživanja u te svrhe produciraju pojmovnike i rječnike koji definiraju i objašnjavaju pojmove korištene u istraživanju. Za potrebe FamResPlan projekta sastavljeni su interni materijali (dijelom objavljeni u ovoj publikaciji) koji imaju funkciju početnog dogovora oko terminologije, pojmovnika i rječnika projekta, a sve kako bi se osigurala ujednačenost u razumijevanju i pristupu istraživanju i istraživačkim pitanjima što zasigurno doprinosi etici istraživačkog tima.

Uloga istraživačkog tima je također aktualno pitanje kada postoje istraživači iz različitih organizacija, koje pri tome imaju različite ciljeve/djelatnosti. To se odnosi na pitanje kako se uobičajene aktivnosti pripadnika određenih organizacija razgraničavaju od istraživačke uloge? Primjer

može biti situacija kada dio istraživača dolazi iz organizacija čija je osnovna djelatnost provođenje intervencija s populacijom koja je uključena u istraživanje. U tim situacijama važno je postojanje jasnog protokola i etičkih smjernica u istraživanju.

Kako bi istraživački tim bio siguran da se u istraživanju maksimalno poštuju etička načela, je li u tom smislu bilo povreda te ima li etičkih dilema o kojima bi trebalo raspraviti, kao suvremeni zahtjev na istraživača postavlja se kritičko reflektiranje (Powell i sur., 2012). Dakle, neprestano biti svjestan istraživačkog procesa, situacije, interakcija sa sudionicima istraživanja i drugog. Osim trajnog reflektiranja, moguće je i potrebno uspostaviti i neke mehanizme etike koji će biti krojeni prema potrebama određenog istraživanja/projekta, primjerice etički kodeks/načela istraživanja/projekta, interno povjerenstvo za etiku, treninge za istraživače i slično. Hohmann-Marriott (2001) kao mehanizam poštivanja etike u istraživanjima navodi mogućnost recenzije nacrtu istraživanja od neutralnog vanjskog stručnjaka/istraživača.

Jedan od modela kako osigurati etiku u istraživanju je uključivanje sudionika istraživanja u konzultacije o etici u istraživanju (Showalter Salas, Aziz i Dikema, 2008). Cilj je takvih konzultacija bolje razumijevanje perspektive obitelji u odnosu na istraživanje te poticanje komunikacije između istraživača i obitelji. Naravno da sve obitelji ne mogu biti uključene u ovakve konzultacije, no, ovisno o tipu istraživanja i vremenskom okviru, fokusne grupe s potencijalnim sudionicima istraživanja mogu biti prikladna metoda kako bi se razumio socijalni kontekst u kojem se istraživanje provodi i percepcija ciljane populacije. Dobivanje perspektive obitelji/potencijalnih sudionika istraživanja možda nije neophodno za sve faze istraživanja, no aktivno traženje perspektive sudionika je „bitni dio prakse dobre znanosti“ (Cho i sur., 2008, prema Showalter Salas, Aziz i Dikema, 2008, 27).

PRIKAZ PODRUČJA ISTRAŽIVANJA U KOJIMA SE MOGU JAVITI SPECIFIČNA ETIČKA PITANJA

U ovom poglavlju je niz etičkih pitanja koja se javljaju u istraživanjima s obiteljima organiziran u nekoliko podpoglavlja koja odražavaju pojedine faze i aspekte istraživanja. U svakom od njih navedena su ključna pitanja i neka od mogućih rješenja do kojih su pojedini istraživači došli svojim istraživanjima i istraživačkim iskustvom, no ne i konačni odgovor na postavljene etičke dileme. Razlog je očit i elaboriran ranije u tekstu – nema jedinstvenog točnog odgovora na postavljena etička pitanja – radi se o trajnom procesu koji zahtjeva trajno kritičko reflektiranje (Powell i sur.,

2012), ujednačeno pristupanje istraživačkog tima (Docket i sur., 2009), ali i vanjskih suradnika etičkom pitanju koji će neutralnim pogledom sagledati situaciju (Hohmann-Marriott, 2001) te tako biti u prilici dati novu perspektivu. Etička načela relevantna za istraživačku temu FamResPlan projekta na kraju teksta sažeta su u svojevrsni etički kodeks projektnog istraživačkog tima.

Uzorkovanje, obuhvat i pristup sudionicima istraživanja

Već kod planiranja istraživanja pojavljuju se određena etička pitanja koja traže dužnu pažnju. Tako se može pojaviti pitanje može li samo uzorkovanje biti etički upitno u smislu stigmatizacije – kako objasniti svrhu istraživanja sudionicima, tj. populaciji koja se istraživanjem želi obuhvatiti?

Osim mogućeg pitanja stigmatizacije u definiranju uzorka, važno etičko pitanje u istraživanjima predstavlja i neposredni pristup potencijalnim sudionicima (Stuart i Barnes, 2005). Postoje dva načina pristupa željenim sudionicima istraživanja, a uz svaki od njih vezuju se specifična etička pitanja (Dockett i sur., 2009):

- direktni pristup – otvara pitanje privatnosti i zaštite ljudskih prava
- pristup preko nadležnih službi (*eng. gatekeepers*) – postavlja se pitanje suradnje sa službama u svrhu pristupa mogućim sudionicima istraživanja – neki stručnjaci mogu biti „zaštitnički raspoloženi“ prema istraživačima ili prema obiteljima.

U svakom slučaju, dolazak do obitelji otvara pitanje privatnosti, pa se, čak i ako je obuhvat bio učinjen putem nadležnih službi, postavlja pitanje zaštite podataka u nadležnim institucijama. Ta situacija može se prevladati tako da prvi kontakt ostvaruju tzv. «gatekeeperi», a po pristanku korisnika na kontakt istraživača, slijedi proces traženja suglasnosti za istraživanje.

Obaviješteni pristanak / Suglasnost za sudjelovanje u istraživanju

Mogućnost informiranog donošenja odluke o sudjelovanju u istraživanju osnovni je princip istraživačke etike. U longitudinalnim istraživanjima ovo je trajni proces (Neale, 2013), a kao takav može se shvatiti i u istraživanjima koja se provode u nekoliko faza. Slično tome, Čorkalo Biruški (2014) navodi izazov dobivanja obaviještenog pristanka u kvalitativnim istraživanjima pri čemu ističe slaganje sa stajalištem brojnih autora (Orb, Eisenhauer i Wynaden, 2000.; Aronson Fontes, 2004.; Haverkamp, 2005.; Miller i Bell, 2005.; Allmark i sur., 2009.; Rimac i Ogresta, 2012. prema Čorkalo Biruški, 2014), koji navode da u kvalitativnim istraživanjima pristanak na istraživanje teško može biti jednokratni proces. U kvalitativnom istraživanju često se ne može sudionike upoznati sa svime što ih čeka, ponajmanje zato što bi se možda htjela prikriti prava svrha istraživanja, već zbog toga što u kvalitativnim istraživanjima etička pitanja i dileme koje valja riješiti iskrsavaju tijekom čitavog procesa te je na početku teško predvidjeti na što će sve sudionik u procesu morati »pristati«.

Transparentnost o ciljevima istraživačkog projekta, očekivanjima od sudionika, predviđenim ishodima i utjecaju te planirani način arhiviranja i korištenja podataka dobra je praksa. Neki autori (Rivera i sur., 2007) ističu da kvaliteta pristanka ovisi o nekim čimbenicima kao što su činjenica je li tražen od pojedinaca s iskustvom u različitim vrstama istraživanja, je li tražen od stručnjaka određenih disciplina i iz različitih socijalno-kulturnih okolnosti koje mogu utjecati na shvaćanje obaviještenog pristanka.

Dobivanje suglasnosti sudionika istraživanja danas je *conditio sine qua non*. Sudionici istraživanja trebaju dobiti informaciju o svrsi i cilju istraživanja, o tome što se očekuje od njih, donosi li im sudjelovanje neke rizike ili dobrobiti, dobivaju li kao sudionici ikakvu nagradu ili nadoknadu, razinu i način održavanja povjerljivosti podataka, princip dobrovoljnosti, o trajanju i oblicima sudjelovanja, mogućnosti odustajanja u bilo kojoj fazi istraživanja, nepostojanju kazne za nepristajanje ili odustajanje od sudjelovanja, kontakt podatke u slučaju dodatnih pitanja ili pojašnjenja te način korištenja i pristup podacima. Ove informacije su obično sadržane u pismu koje sudionik, u slučaju prihvaćanja sudjelovanja, potpisuje. Potpisivanje obaviještenog pristanka na neki način predstavlja ugovor između istraživača i sudionika.

Koocher i Keith-Spiegel (1990) navode pet ključnih elemenata za potpuno obaviješteno donošenje odluka. To su:

- informacija (dostupnost svih podataka koji mogu utjecati na osobnu voljnost za potpisivanje pristanka; to se odnosi samo na ono što je prezentirano ili omogućeno osobi)
- razumijevanje (osoba koja (ne)pristaje na sudjelovanje u istraživanju mora razumijeti ono o čemu je se informira)
- kompetentnost (kompetentnost uključuje kapacitet razumijevanja, sposobnost odmjerenavanja potencijalnih ishoda i predviđanja posljedica odluke u budućnosti)
- dobrovoljnost (sloboda izbora sudjelovanja ili nesudjelovanja)
- sposobnost donošenja odluka (sposobnost donošenja razumne odluke i njenog jasnog izražavanja).

Isti autori navode kako se u kontekstu kompetencije za davanje pristanka kod djece, ovisno o razvojnim fazama, razlikuju termini pristanak (*eng. consent*), dozvola (*eng. permission*) i suglasnost/odobrenje (*eng. assent*).

Pristanak (*eng. consent*) (kojem se često dodaje pridjev obaviješteni) podrazumijeva razumijevanje činjenica i posljedica u odnosu na odluku i dobrovoljnost u donošenju odluke. Obično se očekuje zakonska zrelost (punoljetnost) u procjenjivanju valjanosti pristanka. U Hrvatskoj je ovo područje regulirano Etičkim kodeksom istraživanja s djecom (2003) po kojem djeca od 14 godina daju samostalni pristanak na sudjelovanje u istraživanju. Pristanak osoba izražava za sebe.

Dozvola (*eng. permission*) se smatra prikladnom zamjenom za obaviješteni pristanak, a označava situaciju kada netko drugi u ime osobe pristaje na nešto (donosi odluku) – to je slučaj s djecom (u podlozi je vjerovanje da roditelj najbolje zna što je dobro za njegovo dijete što pak može biti problem ukoliko postoji neslaganje dvaju roditelja) i s osobama lišenim pravne sposobnosti. Dozvola za sudjelovanje djece u istraživanjima je posebno pitanje, pogotovo kod istraživanja u kojima se ispituju obiteljske prilike ili odnosi. U takvim situacijama roditelji mogu, iz razloga onemogućavanja „otkrivanja“ određenih praksi, iskustva ili drugo, odbiti dati pristanak za djetetovo sudjelovanje u istraživanju. Rimac i Ogresta (2012) navode kako je pitanje s kojim se u ovom kontekstu suočavaju istraživači sljedeće: štite li roditelji najbolji interes djeteta/privatnost svoje obitelji ili je motiv odbijanja davanja pristanka za sudjelovanje u istraživanju njihovog djeteta nadzor nad izražavanjem stajališta i razmišljanja djece s namjerom sprečavanja da problemi unutar obitelji izađu na vidjelo. Istraživači koji provode istraživanja s djecom u hrvatskom kontekstu obavezni su uskladiti svoje

istraživačke nacрте i načine provođenja istraživanja s Etičkom kodeksom u istraživanima s djecom (2003).

Suglasnost/odobrenje (*eng. assent*) je relativno novi koncept prema kojem se smatra da djeca, iz razloga svoje razvojne dobi nisu u stanju dati razuman pristanak, no u stanju su izraziti vlastite preferencije. Dijete je uključeno u proces donošenja odluke premda se smatra da nije potpuno kompetentno. U slučaju da roditelj da pristanak za sudjelovanje djeteta u istraživanju, dijete može odbiti sudjelovanje (*eng. assent*). Ovaj se koncept koristi u etičkim standardima u SAD-u, Velikoj Britaniji, Novom Zelandu i Kanadi (prema Morris i sur., 2012).

Odluka istraživača/istraživačkog tima o tome koji će oblik pristanka/suglasnosti za sudjelovanje u istraživanju koristiti ovisi o zakonskoj regulativi zemlje u kojoj se istraživanje provodi, o sudionicima istraživanja (npr. djeca, osobe lišene slobode) i etičkom protokolu kojim se vodi projekt.

Istraživačka praksa uvijek donosi dodatna pitanja. Pitanje koje se često spominje je pitanje potpunog informiranja o cilju i svrsi istraživanja, posebice u kvalitativnim istraživanjima. Drugo značajno pitanje je pitanje obmane o ciljevima istraživanja (kod istraživanja određenih osjetljivih tema – npr. ovisnička kultura, način funkcioniranja dilera i sl.). Isto tako, važno je da se ciljevi istraživanja i procedure potencijalnim sudionicima predstave jezikom i načinom koji im je razumljiv, odnosno poštujući njihov intelektualni kapacitet (McGraw, Zvonkovic i Walker, 2000). Može se postaviti pitanje može li sudionik pregovarati o uvjetima obaviještenog pristanka i što se događa u takvim situacijama. Primjer može biti prihvaćanje sudionika da sudjeluje u prikupljanju podataka pri čemu ne želi dati pristanak za njihovu objavu.

Dodatno pitanje je vjeruju li sudionici istraživačima u odnosu na prezentirani cilj i svrhu istraživanja – to pitanje se naročito ističe u istraživanju određenih populacija, npr. zatvoreničke populacije. Zatvorenici nerijetko imaju problema s potpisivanjem obaviještenog pristanka (pa se potpisuju, npr. kao Mickey Mouse) i smatraju da postoji određena veza između istraživača i uprave zatvora/kaznonice s krajnjim ciljem dobivanja određenih informacija koje će biti iskorištene protiv njih (Kovčo Vukadin, u pripremi).

Etička pitanja istraživač treba sebi postavljati u svakom dijelu istraživanja. Neki istraživači smatraju kako etički aspekt istraživanja počinje i završava s obaviještenim pristankom. Neki čak smatraju kako obaviješteni pristanak više štiti istraživača nego sudionika istraživanja. Tako Fluehr-Lobban (1998, prema Hesse-Biber i Leavy, 2011,78) navodi: „Bojim se da obaviješteni pristanak, mehanički primijenjen u nekom obliku verbalne formule, više postaje zaštita za istraživača nego za istraživanog. Obaviješteni pristanak dobiven na ovakav način je prije unilateralan nego bilateralan i štiti istraživača od tužbi sudionika da nisu u potpunosti razumjeli cilj ili ishod istraživanja.“

U području obiteljskih istraživanja se postavlja pitanje slobode za individualno donošenje odluke o sudjelovanju u istraživanju (utjecaj jednog zainteresiranog partnera na drugog, utjecaj roditelja na djecu). Postavlja se pitanje na koji način tražiti obaviješteni pristanak – pojedinačno kontaktirati članove obitelji ili svima u jednom sastanku objasniti sve relevantne informacije (Margolin i sur., 2005). Dodatno pitanje se odnosi na odstupanje od definiranog broja članova koji žele sudjelovati u istraživanju. Istraživači, ukoliko žele etično postupati, su odgovorni otvarati ova i niz drugih pitanja poput «Gdje postaviti granicu?, Koliko članova obitelji treba pristati na istraživanje da bi istraživač mogao smatrati da provodi istraživanje s obitelji?, Imaju li perspektive svih članova jednaku «težinu»?», Čija je perspektiva vrjednija?». Kao što je već navedeno, nema jednoznačnih odgovora, već je navedena pitanja uvijek nužno postaviti u kontekst istraživačkog nacrtu i teme istraživanja te im, u donošenju odgovorne istraživačke odluke, pristupiti kritički.

Još jedan izazov kod dobivanja obaviještenog pristanka, odnosno davanja svih informacija, je sekundarno korištenje podatka. Naime, sekundarno korištenje podatka nije moguće u potpunosti predvidjeti pa nije moguće niti sudionike informirati o njemu (Morrow, 2008). Opcija koja u tom slučaju postoji je najaviti potencijalnim sudionicima mogućnost naknadnog kontaktiranja u vezi sekundarnog korištenja podataka, odnosno opetovanog istraživanja. U tom slučaju istraživači traže pristanak za taj naknadni kontakt.

Rizik i dobrobit sudionika u istraživanjima

Procjenjivanje rizika odnosno dobiti za sudionike je značajno etičko pitanje. Konačno, razlog donošenja aktualnih etičkih standarda su bili upravo brojni rizici i opasnosti kojima su bili izloženi sudionici istraživanja (što se posebno odnosi na određene ranjive populacije – psihijatrijske bolesnike, zatvorenike i slično).

Minimalni rizik u istraživanjima znači da „rizik od moguće štete u predloženom istraživanju nije veći od onoga s kojim se sudionik istraživanja susreće u svakodnevnom životu ili tijekom rutinskih fizičkih ili psiholoških ispitivanja ili testova“ (Department of Health and Human Services, 1983; prema Koocher i Keith-Spiegel, 1990). U Etičkom kodeksu istraživanja s djecom (2003, dodatak B) minimalni rizik je definiran kao „vjerojatnost da veličina neugode koja se može predvidjeti u istraživanju nije veća od one koja se uobičajeno doživljava u svakodnevnom životu“. Dakle, dozvoljava se rizik koji je veći od minimalnog u slučajevima direktne koristi od istraživanja za sudionike, i pri tome prilikom procjenjivanja rizika kod djece uvijek treba uzimati u obzir razvojnu perspektivu djeteta.

Fizički rizik ne traži puno dodatnog pojašnjenja, no psihički rizik, tj. šteta, zahtijeva pažljivo procjenjivanje mogućih psihičkih učinaka istraživanja. Primjeri psihičke štete uključuju situacije u kojima ispitanici tijekom sudjelovanja u istraživanju doživljavaju posramljivanje, poniženje ili veliku razinu stresa (Stuart i Barnes, 2005). Upitnici u kojima se od sudionika traži da se izjasne o nekim stavovima, vrijednostima, primanjima, religijskim ili političkim orijentacijama također mogu prouzročiti određeni stupanj anksioznosti za sudionike. Treba imati na umu da neke teme mogu imati neočekivane posljedice po sudionike (npr. retraumatizacija).

Richards i Schwartz (2002) nalaze kako je nužno brinuti o smanjivanju rizika od štete nastale kvalitativnim istraživanjem pa tako ističu znanstvenu razumnost pri postavljanju nacrtu i provođenju istraživanja, post-istraživačku skrb/brigu o sudionicima i istraživačima, obaviješteni pristanak, povjerljivost te istraživački opreznu i odgovornu interpretaciju i generaliziranje rezultata. Slično navodi i Čorkalo Biruški (2014) baveći se specifičnim etičkim izazovima za istraživače po stadijima kvalitativnih istraživanja.

Obiteljska istraživanja, u smislu procjenjivanja rizika za sudionike istraživanja još uvijek, su-deći po znanstvenom interesu za ovo pitanje, predstavljaju novo područje. Sudjelovanje članova obitelji u nekom istraživanju (bez obzira radi li se o kvantitativnom ili kvalitativnom istraživanju) može kod članova obitelji naknadno poticati određena pitanja i obiteljske rasprave koje ne moraju uvijek ići u pravcu dobrobiti pojedinca i obitelji.

Odnos i povjerenje u istraživanjima

U nekim istraživanjima (posebice longitudinalnim) postavlja se pitanje reciprociteta odnosa – koliko osobnih informacija istraživač daje sudionicima i koliko daje profesionalne podrške iz područja svojih kompetencija (Neale, 2013).

Istraživanja osjetljivih pitanja u obitelji potiče i pitanje granica između uloge istraživača i terapeuta (Hämäläinen, Pirskanen i Rautio, 2011). Smatra se kako je teško povući oštru granicu između terapijskog i istraživačkog intervjua obzirom da oba mogu dovesti do povećanog razumijevanja i promjene, premda imaju drugačije naglaske – terapijski intervju na osobnu promjenu, a istraživački intervju na intelektualno razumijevanje. No, istraživači nisu nužno certificirani terapeuti pa fokus istraživača treba biti na dobivanju informacija o problemu, a ne na pomoći sudioniku u njegovim teškim životnim okolnostima (Granfelt, 2004, prema Hämäläinen, Pirskanen i Rautio, 2011). Seidman

(2006, prema Hämäläinen, Pirskanen i Rautio, 2011) također smatra kako je istraživač tu da uči, a ne da se prema sudionicima odnosi kao prema korisnicima/klijentima. Fontana i Frey (2000, prema Hämäläinen, Pirskanen i Rautio, 2011) navode kako istraživač može čak postati glasnogovornik za skupinu koju proučava i potpuno zaboraviti svoju akademsku ulogu.

Hämäläinen i Rautio (2013) govore o osjetljivosti provođenja istraživanja u domu sudionika. Provođenje intervjua u domu ispitanika predstavlja osjetljivi istraživački kontekst jer može biti shvaćen kao simbol identiteta i poznato mjesto koje predstavlja kontinuitet prošlosti koji nikada neće biti dovršen. Dom je mjesto od kojeg osoba odlazi i kojem se vraća. Koncept doma uključuje ideju da je to nešto što svi trebaju imati. Ideja doma je povezana sa snažnim emocijama i njegova vrijednost postaje posebice jasna kada se dovodi u pitanje (Vilkko, 2000, prema Hämäläinen i Rautio, 2013). Samo mjesto provođenja istraživanja je važno za istraživanja osjetljivih tema u smislu otvorenosti i spremnosti sudionika na dijeljenje osjetljivih informacija. Kod istraživanja osjetljivih tema se dom smatra prikladnim mjestom jer se smatra da dozvola istraživaču da dođe u dom sudionika predstavlja voljnost za iskreno sudjelovanje u istraživanju (sudionik je „domaćin“, on je u svom prirodnom okruženju za razliku od situacija kada se sudionike ispituje u formalnim okruženjima). Provođenje istraživanja u domu daje istraživaču priliku da bolje upozna sudionike istraživanja. Istraživanja se uglavnom provode u kuhinjama ili dnevnim boravcima, tj. mjestima gdje obitelj ubičajeno prima goste. Rautio i Hamalainen (2013) tako izvještavaju o provođenju intervjua uz kavu i sudjelovanju na ručku udomiteljskih obitelji, premda npr. Jordan (2006) smatra kako je sudjelovanje u objedu preintimno.

Prijateljstvo s obitelji je sljedeće pitanje koje se postavlja u ovakvim istraživanjima. Neki istraživači mogu osjećati obvezu da se ponašaju kao prijatelji (obzirom na osjetljivost i intimnost pitanja) što dovodi u pitanje održavanje profesionalne uloge, odnosno stavlja istraživače u situaciju stalnog preispitivanja uloge koju imaju i odnosa koji sa sudionicima istraživanja stvaraju i održavaju. U tom smislu Čorkalo Biruški (2014) govori o mogućim krajnjim situacijama koje primjerice opisuje feministička etika brige, a u okviru koje istraživač treba reagirati s empatijom i brigom za dobrobit sudionika čak i ako to znači potpuno napuštanje uloge istraživača te time odricanje od podataka.

Hämäläinen, Pirskanen i Rautio (2011) smatraju kako za provođenje istraživanja osjetljivih tema u obitelji treba istraživače posebno educirati o sljedećim pitanjima: kako završiti istraživački odnos, kako se nositi s pitanjima otkrivanja informacija o sebi, kako biti proaktivan u strategijama skrbi o sebi (*eng. self-care*) za procesuiranje teških informacija i emocija. Navedeni autori podržavaju ideje drugih istraživača o važnosti osnivanja grupe podrške za istraživače osjetljivih pitanja u obitelji.

Anonimnost i povjerljivost podataka

Jedno od osnovnih etičkih pitanja je zaštita identiteta sudionika istraživanja i identifikacijskih podataka. Osnovna strategija pokušaja zaštite identiteta sudionika putem tajnosti imena i prezimena nisu uvijek učinkovite jer se u objavljenim i dostupnim podacima istraživanja često mogu pronaći drugi podaci koji omogućuju identificiranje pojedinca. Za povećanje zaštite identiteta te time i anonimnosti predlaže se šifriranje upitnika/podataka, a za sve informacije koje mogu dati trag do osoba uključenih u istraživanje nužno je čuvanje s visokom razinom povjerljivosti.

Zahtjev za povjerljivosti u istraživanjima utemeljen je na principu poštovanja autonomije sudionika. Povjerljivost znači da informacije prikupljene u istraživanju, a koje mogu otkriti identitet sudionika istraživanja neće biti otkrivene bez dozvole sudionika (Wiles i sur., 2008). Važno je napomenuti da anonimnost nije isto što i povjerljivost podatka. Povjerljivost obično uključuje sljedeća područja (Stuart i Bernes, 2005):

- čuvanje i upravljanje podacima
- izvještavanje o rezultatima
- prosljeđivanje informacija o sudionicima istraživanja drugim agencijama.

Neki istraživači (Corbin, Morse, 2003, prema Hämäläinen, Pirskanen i Rautio 2011) navode kako posebno istraživanja osjetljivih tema mogu uključivati određene rizike, poput narušavanja povjerljivosti povezane s dijeljenjem osobnih i intimnih informacija. Pitanje očuvanja povjerljivosti podataka je osobito veliki izazov i kod kvalitativnih istraživanja (npr. prilikom korištenja intervjua kao metode prikupljanja podataka). Kod kvalitativne metodologije, no nerijetko i kod kvantitativne, do kršenja povjerljivosti može doći i tzv. deduktivnim „otkivanjem“ podataka (Kaiser, 2009). Dakle, iako se čuvaju podaci koji jamče anonimnost, moguće je otkrivanje nekih drugih podataka (npr. detalja iz intervjua) kojima se krši povjerljivost. U nekim situacijama istraživači, a kako bi se osigurala povjerljivost, odlučuju ne objavljivati rezultate istraživanja. Posebice je to slučaj ukoliko se istraživanje provodi sa specifičnom grupom sudionika i/ili se opisuju neki specifični događaji.

Margolin i sur. (2005) naglašavaju kako su pitanja privatnosti i povjerljivosti naročito kompleksna u obiteljskim istraživanjima obzirom da jedan član obitelji, otkrivajući osobne informacije, nužno otkriva informacije i o drugoj osobi iz te obitelji. Dodatno, pitanje povjerljivosti nije problem kada se podaci prikupljaju na velikom i geografski disperziranom uzorku te kada su objavljeni rezultati skupni, međutim, to može biti izazov u sljedećim situacijama (Fisher, 2006):

1. kada se podaci prikupljaju od malog uzorka pojedinaca sa specifičnim obilježjima, koji žive na malom geografskom području ili su korisnici nekih specifičnih institucija
2. kada longitudinalno istraživanje zahtjeva „prepoznavanje“ uzorka (šifre, specifična obilježja) primarnih sudionika istraživanja, pa npr. sudionik istraživanja dijeli istu adresu i prezime kao i drugi članovi obitelji.

U tom smislu Margolin i suradnici (2005) navode kako u SAD-u postoje izjave o povjerljivosti podataka koje „čuvaju“ istraživače od odavanja identifikacijskih podataka o sudionicima istraživanja (policiji ili sudu), dok u obiteljskim istraživanjima ove izjave mogu pomoći u zaštiti podataka u slučajevima brakorazvoda ili skrbništva nad djecom.

Neočekivana saznanja⁵

Neočekivana saznanja odnose se na informacije o npr. viktimizaciji (npr. djevojčica želi biti policajka kada odraste tako da može pomoći djetetu koje očuh tuče, kao i nju) ili planiranom ponašanju kojim se namjerava napraviti neka šteta sebi ili drugima. Etičko pitanje je što napraviti s ovom spoznajom – postoji li zakonska obveza prijavljivanja, ako ne postoji, postoji li etička obveza prijavljivanja? Odnosi li se obveza prijavljivanja samo na zlostavljanje koje je aktualno ili i na zlostavljanje iz prošlosti?

Nacionalni zakoni su različiti u odnosu na obvezu prijavljivanja saznanja o zlostavljanju. Istraživači u takvim situacijama trebaju „odvagati“ etička i moralna pitanja u odnosu na prijavljivanje sumnji na zlostavljanje, bez obzira na postojanje zakonske obveze. Obveza istraživača o zaštiti djece poništava obvezu povjerljivosti podataka. Ipak, istraživače mogu brinuti potencijalne negativne posljedice i za dijete i za roditelje, poput djetetovog emocionalnog stresa, budućeg zlostavljanja djeteta zbog otkrivanja zlostavljanja, odvajanja djeteta od roditelja, uhićenja roditelja, narušavanja supružničkog odnosa ili odnosa roditelj – dijete ili stigmatizacije obitelji (Margolin i sur., 2005).

Uobičajeno je da se sve situacije kršenja odnosa povjerljivosti podataka navedu u obrascu obaviještenog pristanka. Obzirom da je iz istraživačkih protokola već jasno gdje se mogu pojaviti takva saznanja, treba biti jasan i držati se protokola istraživanja. Margolin i sur. (2005) navode kako je moguće rješenje da u situacijama kada sudionik počne „izlaziti“ iz okvira protokola istraživanja

5 O specifičnostima u zatvorskom kontekstu u Kovčo Vukadin (u pripremi)

(po sadržaju koji istraživaču ukazuje na sumnju na zlostavljanje), da ga se vrati u okvire istraživačkog protokola i podsjeti na uvjete iz obaviještenog pristanka. Rimac i Ogresta (2012), u kontekstu istraživanja nasilja nad djecom, navode kako je jedan od mogućih etičkih dvojbi kako balansirati zahtjev za zajamčenom zaštitom povjerljivosti podataka i zakonsku obvezu prijavljivanja nasilja nad djecom? Isti autori navode kako u ovom pitanju postoje podijeljena mišljenja: jedna grupa autora smatra da je primarna obveza istraživača prijava nasilja dok druga grupa autora navodi kako istraživač treba procijeniti koje sigurnosne rizike nosi prijavljivanje i tada postupiti u skladu s logikom najmanjeg rizika za dijete. Navedeno, još jednom ističe važnost kvalitetne pripreme istraživanja u kojoj je potrebno predvidjeti postupke zaštite djece u slučajevima neočekivanih saznanja (usklađene sa zakonskim okvirom zemlje u kojoj se istraživanje provodi).

Čorkalo Biruški (2014) smatra da je u okviru kvalitativnih istraživanja najbolja »zaštita« istraživača u takvim okolnostima pripremiti se za njih. To znači unaprijed jasno iskomunicirati koje su zakonske obveze istraživača u takvim i/ili sličnim situacijama, što sudioniku daje jasnu mogućnost izbora i zadržavanja informacija. Nadalje, ista autorica dodaje da bi u slučaju otkrivanja etika brige trebala biti na prvom mjestu, pa ako se sudionik odluči s istraživačem podijeliti »opasnu« informaciju, istraživač treba učiniti sve što je u njegovoj moći da sačuva integritet sudionika, ali i osigura da se, razgovarajući o tome sa sudionikom, na problematično ponašanje reagira na prikladan način.

Podaci istraživanja, objava rezultata i sekundarno korištenje podataka

Način pohranjivanja podataka mora bit objašnjen sudionicima istraživanja na način koji oni razumiju te im je potrebno objasniti mogućnost sekundarnog korištenja podataka. Ovdje se postavlja i pitanje trajnosti i načina čuvanja video i audio snimaka koji dodatno mogu ugroziti anonimnost istraživanja u okviru kojih su snimljeni. Moglo bi se reći kako je ovo važno načelo, no s nedovoljno jasno definiranim ograničenjima i mogućnostima. Uobičajena praksa govori kako se snimke čuvaju pod ključem, a pristup snimkama i drugom materijalu koji sadrži podatke istraživanja ima samo osoba koju ovlasti voditelj projekta. Vrijeme čuvanja podataka je također važno odrediti u okviru istraživanja te uskladiti tu odluku s važećim pravilima i propisima.

Podrazumijeva li istraživanje arhiviranje podataka na način da će podaci biti dostupni drugim istraživačima za sekundarne analize? Ovo otvara pitanje „vlasništva“ podataka i dozvola za

njihovo korištenje (pristup i dozvola primarnog istraživačkog tima). U nekim istraživanjima se navodi podatak da sudionici smatraju slobodan pristup istraživačkih podataka drugim istraživačima samorazumljivim (Neale, 2013).

Faza objave rezultata istraživanja osjetljiva je zbog načina na koji se sudionici prikazuju i pitanja može li taj prikaz predstavljati rizik za sudionike (opisivanje osobne povijesti sudionika, drugih informacija koje mogu otkriti identitet sudionika i sl.).

Od 90-ih godina prošlog stoljeća se bilježi pojačano sekundarno korištenje kvalitativnih podataka što povlači epistemološka i etička pitanja (Neale, 2013). Za sudionike se postavlja pitanje percipiranog rizika izloženosti, iskorištavanja ili pogrešnog predstavljanja podataka o njihovim životima. Za istraživače se pojavljuje pitanje potencijalnog nepoštivanja njihovog rada i vještina u generiranju podataka i rizika za njihov profesionalni status u otvaranju njihovih podataka. U podlozi ovih etičkih pitanja su epistemološka pitanja koliko primarni istraživači imaju privilegirano razumijevanje podataka te potreba sudionika.

Posljedice istraživanja za sudionike

Pri provođenju istraživanja s obiteljima posebna pažnja istraživača u etičkom smislu usmjerena je mogućoj dodatnoj stigmatizaciji ili marginalizaciji sudionika, mogućim posljedicama kod sumnji na visoku rizičnost sudionika za sebe ili druge, posljedicama otkrivanja određenih tema i slično. Otvara se pitanje je li dovoljno samo aktivno slušanje od strane istraživača ili je potrebno (i ako je, u kojim situacijama?) i upućivanje na određene službe ili organizacije?.

Bryndl i Hohmann-Marriott (2001) opisuju specifičnosti istraživanja s obiteljima koja provode obiteljski terapeuti te navode kako se ta istraživanja često odnose na više članova, barataju s vrlo povjerljivim informacijama i često su povezana s terapijom. Stoga predlažu da je za uvažavanje etičkih principa povezanih s posljedicama za sudionike nužno osigurati naknadnu terapiju/tretman, kako za same sudionike istraživanja, tako i za sudionike iz eventualne kontrolne skupine.

Posljedice istraživanja za istraživače i izlazna strategija

Liamputtong (2007; prema Dockett i sur., 2009) govori o ranjivosti/osjetljivosti (fizičkoj i psihičkoj) istraživača i sugerira da prikladna emocionalna podrška treba biti integralni dio istraživačkog nacrt. Značajna je to etička točka iz razloga važnosti uspostavljanja povjerenja istraživača i sudionika. Nakon uspostavljenog odnosa i provedenog istraživanja, koji je najbolji način „završavanja“ ovog odnosa?

Kao posebno pitanje svojevrsnog ugrožavanja objektivnosti istraživača navodi se pitanje izvještavanja o rezultatima, pri čemu treba izbjegavati „pretjerano razumijevanje“ (eng. „*over-understanding*“), kao i negativnu stigmatizaciju sudionika te voditi računa o tome kako se sudionici prikazuju.

Čorkalo Biruški (2014) navodi kako je u kontekstu subjektivnog pristupa kvalitativnim istraživanjima, koji se ogleda upravo u uključenosti i odnosu sa sudionicima, utjecaj iskustava sudionika na istraživača neizbježan. Neki se autori stoga zalažu da supervizijski proces treba biti sastavni dio kvalitativnog istraživanja, i kao proces vršnjačke podrške pri refleksiji proživljenih iskustava i kao profesionalni metodološki korektiv koji će osnažiti istraživački kapacitet i smanjiti subjektivnost interpretacija (Richards i Schwartz, 2002.; Allmark i sur., 2009, prema Čorkalo Biruški, 2014).

Pokloni / nagrade / kompenzacija za sudjelovanje u istraživanju

Istraživači se često susreću s etičkim pitanjem naknade sudionicima za sudjelovanje u istraživanju. Naknada, plaća, poklon, nagrada, zahvala, kompenzacija – sve su to izrazi koji se koriste kada za sudjelovanje u istraživanju sudionici imaju priliku dobiti neku vrijednost. Koji pojam se koristi ovisit će o tome koja je svrha tog postupka – primjerice, ukoliko je svrha pokriti sudionicima trošak dolaska na mjesto istraživanja, tada je riječ o kompenzaciji. Bez obzira na pojam, svi oblici naknade za sudjelovanje izazivaju pažljivi etički pristup jer ne bi trebali utjecati na motivaciju sudionika već ponuditi pravednu naknadu za trud koji su u istraživanje uložili.

Tako autorica Morrow (2009) navodi kako plaćanje za sudjelovanje u istraživanju otvara važna etička pitanja. Plaćanje može imati za cilj pokrivanje troškova koje su imali sudionici pri sudjelovanju

u istraživanju, kompenzaciju za njihovo vrijeme i moguću neugodu pri istraživanju, pokazivanje zahvalnosti za sudjelovanje u istraživanjima, označavanje završetka intervjua/istraživanja i slično. Ista autorica navodi kako je od iznimne važnosti da plaćanje sudionicima ne bude način da se sudionike ohrabri da sudjeluju u istraživanju jer to predstavlja važno etičko pitanje – nikako se ne smije dogoditi nagovaranje i pritisak za sudjelovanje u istraživanju. Wendler i suradnici (2002, prema Morrow, 2009) govore o 4 tipa plaćanja sudionicima: pokrivanje troškova, kompenzacija, znak zahvalnosti, poticaj. Navedeni autori predlažu nekoliko smjernica s ciljem smanjivanja mogućnosti da plaćanje utječe na odluku roditelja i/ili djece da sudjeluju u istraživanju: razviti smjernice za sve oblike plaćanja, naći eksplicitno opravdanje za sve poticaje, osigurati plaćanje sudionicima koji su se povukli iz istraživanja, pažljivo razmotriti svaki slučaj gdje postoji briga da sudionici pristaju na istraživanje zbog plaćanja, a ne zato što žele sudjelovati te na kraju, razviti načine opisivanja plaćanja u obaviještenom pristanku.

Postoji mogućnost i obrnute logike – da sudionici ne žele sudjelovati u istraživanju upravo zbog postojanja određene vrste nagrađivanja. Tako Dockett i suradnici (2009) izvještavaju o slučajevima kada roditelji nisu htjeli doći na sastanak jer nisu htjeli da se misli da njima trebaju bonovi koji su bili naknada za sudjelovanje, a jedan sudionik je odbio bon jer je smatrao kako ne treba biti plaćen zato što želi pomoći svojoj obitelji.

Pitanja na koja je potrebno obratiti pažnju jesu: Kada se daje naknada za sudjelovanje - na početku ili na kraju? Mogu li sudionici shvatiti kompenzaciju kao uvredu, kao prisilu na sudjelovanje, doživjeti je kao glavni razlog za sudjelovanje? Iz navedenog proizlazi zaključak kako se radi o vrlo osjetljivoj temi koju unaprijed treba definirati na razini istraživačkog tima i jasno je komunicirati sa sudionicima prije početka istraživanja na način da ne utječe na motivaciju (ne postane presudna motivacija za sudjelovanje), a prilikom dobivanja suglasnosti za istraživanje. U pravilu, nagrade se ne najavljuju sudionicima pri traženju suglasnosti, dok se kompenzacije/nadoknade troškova puta na istraživanje najavljuju ukoliko su, primjerice, troškovi puta prepreka sudjelovanju.

U ovom poglavlju navedena su najčešća područja istraživanja u kojim se mogu javiti etička pitanja. Kao što je već navedeno, i kao što je vidljivo iz teksta, nema jednostavnih i univerzalnih odgovora na navedena pitanja. Svako područje zahtjeva posebnu pažnju istraživača kako bi istraživanje, u svakoj svojoj fazi, u najvećoj mjeri zadovoljilo brojne etičke zahtjeve bez obzira o kojem tipu istraživanja se radi (kvalitativno, kvantitativno ili kombinirano). Pažnja istraživača treba biti tim veća ako se radi o istraživanjima ranjivih skupina, ako se radi o tzv. osjetljivim istraživanjima te ako je istraživački tim brojan.

ETIKA U ISTRAŽIVANJU PROJEKTA FamResPlan

Kada govorimo o obitelji kao o „jedinici promatranja“ u istraživačkom procesu, tada se uočava nepostojanje univerzalnih etičkih smjernica. Naravno, može se postaviti pitanje je li moguće (ili potrebno) kreirati univerzalne etičke smjernice za provođenje istraživanja obitelji, obzirom na širinu mogućih istraživačkih pristupa, područja i ciljeva takvih istraživanja. Možda je prikladnije razvijanje prakse objavljivanja etičkih standarda razvijenih (korištenih) u pojedinim istraživanjima (projektima). Na taj način istraživači mogu ugraditi određene standarde (upute) u svoje istraživačke nacрте i nadograđivati područje mogućih smjernica. Upravo iz navedenog razloga istraživački tim projekta FamResPlan odlučio je osmisliti vlastiti pristup etičnom provođenju istraživanja s obiteljima koji će biti utemeljen na suvremenim spoznajama u području, ali i specifičnostima istraživačkih pitanja i metodologije koje u okviru projekta pokriva i razvija.

Etička načela istraživanja s obiteljima u riziku za potrebe FamResPlan projekta

Na temelju proučene literature, dosadašnjih znanja, vještina i iskustva članica i članova istraživačkog tima, sastavljen je projektni popis etičkih načela o kojima će se u projektu FamResPlan voditi računa, dokumentirati podaci i prema kojima će se djelovati. Slijedi opis načina uvažavanja svakog od dogovorenih etičkih načela u istraživanju s obiteljima kao ključnom dijelu projekta.

1. *Pristup sudionicima istraživanja/obiteljima*

- U istraživanju sudionici će biti obuhvaćeni putem «gatekeepera», u slučaju ovog istraživanja to će najčešće biti centri za socijalnu skrb, što podrazumijeva traženje dozvole nadležnih ministarstava i zamolbe ravnateljima i stručnjacima centara za suradnju u obuhvatu sudionika, točnije za ostvarenje prvog kontakta sa sudionicima istraživanja.
- U svrhu definiranja uloga, prava, odgovornosti i obveza istraživača i djelatnika centara razrađen je protokol za suradnju suradnicima centara za socijalnu skrb.

2. Obaviješteni pristanak (suglasnost) sudionika (obitelji i članova obitelji) na istraživanje

- Obaviješteni pristanak za istraživanje tražit će se u fazama/koracima za svaku fazu istraživanja posebno i u projektu je operacionaliziran kao obrazac pod nazivom Suglasnost za istraživanje.
- Osigurana je povjerljivost podataka prikupljenih od sudionika, a anonimnost je jamčena na razini korištenja šifrnika te su pravi podaci poznati samo istraživačkom timu.
- Suglasnost za istraživanje sadrži informaciju kako će se o sudionicima, ako pristanu na istraživanje, prikupiti i drugi podaci koji postoje u dokumentaciji nadležnih institucija preko kojih se do sudionika došlo.
- Pristanak na istraživanje obitelji vs. pristanak na istraživanje pojedinaca/članova obitelji – istraživači će pokušati prikupiti suglasnosti svih članova obitelji pojedinačno, no kako bi obitelj sudjelovala u istraživanju važno je da suglasnost potpišu najmanje 2 osobe iz obitelji - kriterijski član (član obitelji preko kojeg se do obitelji došlo) i barem još jedan član (obavezno jedan roditelj ako je kriterijski član dijete/maloljetnik).
- Dobrovoljnost sudjelovanja – sudjelovanje u istraživanju je dobrovoljno, a sudionici su u informacijama o istraživanju upoznati s mogućnošću «izlaska» iz istraživanja. Sudionici su u informacijama o istraživanju upoznati s vremenskim trajanjem faze prikupljanja podataka u projektu i u tom vremenskom periodu imaju mogućnost izlaska iz istraživanja. Osobito je to važno ako će se podaci prikupljati u fazama (unutar tog vremenskog razdoblja). Tada je važno ostaviti mogućnost «izlaska» iz istraživanja jer sudionici iz različitih razloga ne moraju nužno biti spremni za naredne faze prikupljanja podataka.

3. Provođenje istraživanja

- Odnos povjerenja sudionika i istraživača - istraživači su odgovorni za stvaranje odnosa sa sudionicima koji omogućava što «objektivnije» istraživanje, s istovremenom pažnjom usmjerenom dobrobiti sudionika. Svi članovi istraživačkog tima trenirani su i vješti u komunikacijskim vještinama, odnosima s ljudima, tretmanskim i psihoterapijskim vještinama.
- Neočekivana saznanja – istraživači su zakonski obvezni prijaviti ozbiljnu ugrozu djece i mladih te su u suglasnosti za istraživanje sudionici o tome informirani.

- Istraživanje vs. intervencija – istraživači će imati na umu i poštivati granicu između istraživanja i intervencije, biti usmjerene pažnje na eventualne prelaskе te granice i koja je funkcija tog prelaska te obavezno, u slučaju takve procjene, uputiti sudionike u potrebi gdje se mogu obratiti za podršku/pomoć.

4. Utjecaj istraživanja na sudionike

- Minimalni rizik za sudionike/ne činiti štetu – istraživači u postupku prikupljanja podataka vode računa o «nečinjenju štete».
- Osiguravati dobrobit, odanost, pravednost, privatnost, iskrenost i autonomiju – istraživači uvažavaju ova načela putem odnosa sa sudionicima, transparentni su u tome, te ih komuniciraju otvoreno sa sudionicima.
- Smanjivanje mogućnosti dodatne stigmatizacije – u postupku prikupljanja podataka istraživači istražuju mogućnost sa sudionicima kojom će maksimalno zaštititi sudionike od dodatne stigmatizacije zbog sudjelovanja u istraživanju (primjerice, pri izboru mjesta provođenja istraživanja).
- Informirati sudionike gdje se mogu obratiti za podršku/pomoć u slučaju potrebe – istraživači imaju popis udruga/institucija kojima se obitelji u riziku i u trenutačnoj potrebi mogu javiti za pitanja/potrebe koje imaju.
- Predviđena naknada za sudjelovanje u istraživanju u obliku bona za kupnju namirnica i/ili pokrivanje troškova puta – naknadi za istraživanje pristupa se kao izrazu zahvale za utrošeno vrijeme, trošak puta i sl. ili alternativno – kao kompenzaciji u vidu pokrivanja troškova dolaska na mjesto provođenja istraživanja. O nadoknadi troška puta sudionici su informirani unaprijed, posebno ako je to prepreka sudjelovanju u istraživanju. Naknada (u vidu bona za kupnju) je zahvala koja se dodjeljuje na kraju sudjelovanja u istraživanju i o njoj sudionici nisu ranije informirani kako ne bi bila presudna motivacija za sudjelovanje.

5. Utjecaj istraživanja na istraživački tim

- Etika istraživačkog tima – istraživački tim razvio je zajedničko razumijevanje projektne teme, sadržaja, nacрта, metodologije i etičkih načela te je posvećen trajnom kritičkom reflektiranju o etičkim pitanjima, samostalno, putem Etičkog savjeta projekta, ali i uz podršku vanjskih eksperata, kada je to potrebno.

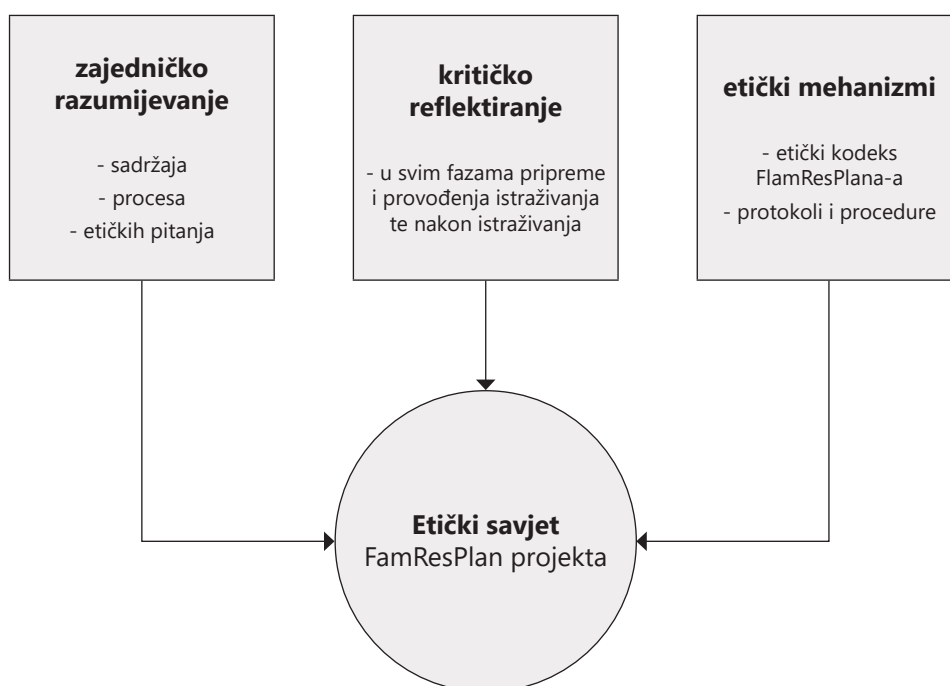
- Ranjivost istraživača – istraživači su svjesni vlastite ranjivosti u procesu prikupljanja podataka, ali i drugim fazama istraživanja te tome pristupaju odgovorno u vidu brige i odgovornosti za sebe te u potrebi traže podršku unutar istraživačkog tima i izvan njega.
- Vanjski supervizor/neutralni savjetnik – u projektu (točnije izvan njega, ali «u blizini») postoji vanjski «kritički prijatelj» koji neutralnim opažanjem nudi novu perspektivu etičkim situacijama i pomaže u njihovom razrješavanju i donošenju etički odgovornih odluka.
- Završavanje odnosa/izlazna strategija – istraživači su odgovorni voditi zaključivanje procesa prikupljanja podataka i svake druge faze projekta sa sudionicima na način prihvatljiv za obje strane.
- Privatnost istraživača – istraživači vode brigu o vlastitim granicama privatnosti i o uravnoteženom pristupu dijeljenja i primanja privatnih informacija sa sudionicima u istraživačkom procesu.
- Razrađeni protokoli provođenja istraživanja – za potrebe prikupljanja podataka, ali i druge faze istraživanja, Etički savjet projekta razrađuje protokole koji osiguravaju jedinstveno djelovanje članova istraživačkog tima i podsjećaju na dogovoreno.
- Razrađen protokol postupanja u situacijama povišenog rizika (npr. neočekivana saznanja, prelazak granice istraživanje-intervencija, prijetnja i/ili nasilje...) – u slučaju unaprijed predviđenog povišenog rizika za pojavu određenih situacija, Etički savjet može razviti protokole postupanja, no istovremeno, Etički savjet vodi brigu kako se ne bi dogodilo i prekomjerno normiranje istraživačkog procesa te time ograničila mogućnost provođenja kvalitetnog istraživanja te istraživačka autonomija i sloboda.

Etički savjet FamResPlan projekta

Etički savjet FamResPlan projekta sastoji se od tri člana istraživačkog tima i dva vanjska suradnika (ukupno 5 članova) koji imaju ulogu neovisnih stručnjaka s kompetencijama u području supervizije, istraživanja s obiteljima u riziku i populacijama u riziku općenito. Prema potrebi i povremeno u djelovanje Etičkog savjeta može biti uključen i netko od sudionika istraživanja. *Etički savjet* se uspostavlja s ciljem (1) inspiriranja i poticanja istraživačkog tima na etično djelovanje, (2) pružanja smjernica u rješavanju često kompleksnih etičkih pitanja (predvidljivih i nepredvidljivih),

(3) povećanja razine profesionalne osviještenosti, (4) doprinosa vlastitom razvoju kao istraživačkog tima te (5) povećanju znanstvenog i praktičnog doprinosa FamResPlan projekta spoznajama u okviru predmeta, ali i same metodologije istraživanja s obiteljima u riziku.

Prikaz 1. Etički savjet – uloga savjetodavnog tijela FamResPlan projekta

Uloga *Etičkog savjeta* kao savjetodavnog tijela projekta je trojaka. Prvenstveno, *Etički savjet* vodi i usmjerava rad istraživačkog tima ka zajedničkom razumijevanju istraživanja u smislu sadržaja i procesa te posebno etičkih izazova na tom putu. Druga uloga mu je poticati i usmjeravati kritičko reflektiranje u svim fazama istraživanja i njegove pripreme. Treća uloga *Etičkog savjeta* je predlagati i brinuti se o provođenju etičkih mehanizama koji se uspostavljaju u obliku etičkog kodeksa FamResPlan projekta te na temelju njega razrađenih protokola i procedura za pojedine faze istraživanja i pojedine etičke izazove. Intencija *Etičkog savjeta* je djelovati prije svega proaktivno, no u slučajevima kada se etička dilema pojavi naknadno, djelovat će u skladu s najboljom profesionalnom etikom i u interesu svih uključenih strana.

ZAKLJUČAK

I na kraju, vrijedno je istaknuti i ponoviti da etika omogućava vrijedan okvir za provođenje istraživanja i analize podataka, oblikuje spoznaje istraživača o povezanim svjetovima koje proučavaju, ali istovremeno ona ne bi smjela ograničavati mogućnosti interpretacije ili pridavanja značenja prikupljenim podacima (Gabb, 2010). Čorkalo Biruški (2014) ističe kako je vjerodostojan kvalitativni istraživač uvijek etičan istraživač, koji ne samo da poštuje načelo nenanošenja štete (u svakoj fazi procesa), nego aktivnom etikom nastoji proizvesti i provesti istraživanje koje će vjerno odraziti iskustva i životne priče pojedinaca, grupa i zajednica, ne samo kao objavljenu priču, nego kao temelj za unapređenje dobrobiti aktera i javnog interesa zajednica. U tom pogledu, etika kvalitativnih istraživanja nije etika minimalnih standarda, nego aktivni procesni pristup sugovornicima (sudionicima istraživanja), kontekstu i nama samima kao istraživačima, te zahtijeva temeljitu izobrazbu i pripremu.

Tim pristupom vodio se i istraživački tim FamResPlan projekta u stvaranju specifičnih etičkih smjernica istraživačkog tima koje su predstavljene u ovom radu, a obuhvaćaju i kvalitativni i kvantitativni pristup istraživanju te su shvaćene kao trajni proaktivni proces kojim istraživački tim upravlja i o kojem vodi brigu putem Etičkog savjeta projekta.

LITERATURA

- Boddy, J. (2014): Research across cultures, within countries: Hidden ethics tensions in research with children and families? *Progress in Development Studies*. 14 (1). 91–103.
- Čorkalo Biruški, D. (2014): Etički izazovi kvalitativnih istraživanja u zajednici: od planiranja do istraživačkog izvještaja. *Ljetopis socijalnog rada*. 21 (3). 393–423.
- Dockett, S., Perry, B., Kearney, E., Hampshire, A., Mason, J., Schmied, V. (2009): Researching with families: ethical issues and situations. *Contemporary Issues in Early Childhood*. 10 (4). 353–365.
- Etički kodeks istraživanja s djecom (2003): Vijeće za djecu Vlade RH, Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži, Zagreb.
- Fisher, C. (2006): Privacy and Ethic in Pediatric Environmental Health Research. Part II: Protecting Families and Communities. *Environmental Health Perspectives*. 144 (10). 1622–1625.
- Fontes, L. A. (2004): Ethics in violence against women research: The sensitive, the dangerous, and the overlooked. *Ethics & Behavior*. 14 (2). 141–174.
- Gabb, J. (2010): Home truths: ethical issues in family research. *Qualitative Research*. 10 (4). 461–478.
- Graham, A., Powell, M.A., Taylor, N. (2015): Ethical research involving children: Putting the evidence into practice. *Family matters*. 96. 23–28.
- Guidelines for research ethics in social science, law and humanities (2006): National Committes for Research Ethics in Norway. Dostupno na <https://graduateschool.nd.edu/assets/21765/guidelinesresearchethicsinthesocialscienceslawhumanities.pdf>, posjećeno 18.6.2016.
- Hämäläinen, K., Pirskanen, H., Rautio, S. (2011): Studying sensitive and contradictory family situations – considerations from three family studies. *Comparative Social Work*. 6 (1). 1–17. Dostupno na <http://journal.uia.no/index.php/JCSW>, posjećeno 15.6.2016.
- Hämäläinen, K., Rautio, S. (2013): Participants' home as an interview context when studying sensitive family issues. *Journal of Comparative Social Work*. 8 (1). 1–30. Dostupno na <http://journal.uia.no/index.php/JCSW/issue/view/51>, posjećeno 20.6.2016.
- Hernández, M. G., Nguyen, J., Casanova, S., Suárez-Orozco, C., & Saetermoe, C. L. (2013): Doing no harm and getting it right: Guidelines for ethical research with immigrant communities. In M. G. Hernández, J. Nguyen, C. L. Saetermoe, & C. Suárez-Orozco (Eds.),

Frameworks and Ethics for Research with Immigrants. *New Directions for Child and Adolescent Development*. 141. 43–60.

Hesse-Biber, S.N., Leavy, P. (2011): *The practice of qualitative research*. Thousand Oaks: Sage Publications, Inc.

Hohmann-Marriott, B.E. (2001): *Marriage and Family Therapy Research: Ethical Issues and Guidelines*, *The American Journal of Family Therapy*. 29 (1). 1–11.

Kaiser, K. (2009): *Protecting Respondent Confidentiality in Qualitative Research*. *Quality Health Research*. 19. 1632.

Koller-Trbović, N., Žižak, A. (2008): *Kvalitativni pristup u društvenim znanostima*. Zagreb: Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Koocher, G.P., Keith-Spiegel, P.C. (1990): *Children, Ethics, and the Law: Professional Issues and Cases*. Lincoln, Nebraska: University of Nebraska Press.

Kovčo Vukadin, I. (u pripremi): *Istraživanje nasilja u kaznenim tijelima: etički i metodološki izazovi* (interni materijal dostupan kod autorice).

Margolin, G., Chien, D., Duman, S.E., Fauchier, A., Gordis, E.B., Oliver, P.H. (2005): *Ethical issues in couple and family research*. *Journal of Family Psychology*. 19 (1). 157–167.

McGraw, L. A., Zvonkovic, A. M., Walker, A. J. (2000): *Studying Postmodern families: A Feminist Analysis of Ethical Tensions in Work and Family Research*. *Journal of Marriage and Family*. 62. 68–77.

Morris, A., Hegarty, K., Humphreys, C. (2012): *Ethical and safe: research with children about domestic violence*. *Research Ethics*. 8 (2). 125–139.

Neale, B. (2013): *Adding time into the mix: stakeholder ethics in qualitative longitudinal research*. *Methodological Innovations Online*. 8 (2). 6–20.

Powell, M.A., Fitzgerald, R., Taylor, N.J., Graham, A. (2012): *International Literature Review: Ethical Issues in Undertaking Research with Children and Young People* (Literature review for the Childwatch International Research Network). Lismore: Southern Cross University, Centre for Children and Young People/Dunedin: University of Otago, Centre for Research on Children and Families.

Richards, H.M., Schwartz, L.J. (2002): *Ethics of Qualitative Research: are there special issues for health services research?* *Family Practice*. 19 (2). 135–139.

- Rimac, I., Ogresta, J. (2012): Etički standardi primjene fokusnih grupa u istraživanju nasilja nad djecom u obitelji. *Ljetopis socijalnog rada*. 19 (3). 479–514.
- Rivera, R., Borasky, D., Rice, R., Carayon, F., Wong, E. (2007): Informed Consent: An International Researchers' Perspective. *American Journal of Public Health*. 97 (1). 25.
- Smart, C. (2006): Children narratives of post-divorce family life: From individual experience to an ethical disposition, *Sociological Review*. 54 (1). 155–170.
- Showalter Salas, H., Aziz, Z., Dikema, D. S. (2008): The Role of Family Liaisons in Research Etic Consultation. *The American Journal of Bioethics*. 8 (3). 27–28.
- Stuart, J., Barnes, J. (2005): Conducting ethical research. *National Evaluation of Sure Start*.
- Wiles, R., Charles, V, Crow, G., Heath, S. (2004): Researching Researchers: Lessons for Research Ethics. University of Southampton UK. Paper presented to the BSA Medical Sociology Conference, York.
- Willes, R., Crow, G., Heath, S, Charles, V. (2008): The Management of Confidentiality and Anonymity in Social Research. *International Journal of Social Research Methodology*. 11 (5). 417–428.